

Borgmästaren Palmgren vs Malthusianaren Wicksell¹

”Om folkökningen i Sverige och de faror den medför för det allmänna välståndet och för sedligheten” var titeln på ett föredrag som Knut Wicksell – av August Strindberg kallad Malthusianaren i ett brev till Edvard Brandes – hade tänkt hålla på Stora Hotellet i Jönköping den 7 juni 1887. Det gällde ett föredrag för allmänheten, och detta krävde enligt ordningsstadgan att det i förväg anmäldes till polismyndigheten.

Wicksell hade kanske trott att det enbart var en formsak när han den 6 juni genom kontoristen Carl Lindqvist anmälde sin avsikt. Men i så fall bedrog han sig. Borgmästaren Wilhelm Palmgren förklarar i ett intyg en vecka senare att han, eftersom ”föredraget skulle vara av samma innehåll och beskaffenhet som de, vilka Herr Wicksell enligt vad tidningarna haft att omförmäla, å andra ställen hållit, med stöd av 13 § i Ordningsstadgan för rikets städer ... förbjudit Herr Wicksell att härstädes med sådant föredrag uppträda”.

Borgmästaren Wilhelm Palmgren (1847-1924) var född i Norrköping. Han studerade juridik i Uppsala och avlade hovrättsexamen 1871. Efter bland annat befattningar som fiskal och assessor vid Göta hovrätt utnämndes han till borgmästare i Jönköping 1886.

Kontrahenten Knut Wicksell (1851-1926) hade utmanat tidens moralsyn redan 1880, då han som student i Uppsala den 19 februari hos nykterhetslogen Hoppets här höll ett föredrag över ämnet ”Vilka äro de allmännaste orsakerna till dryckenskapslasten och huru kunna de undanröjas”. Det upprepades några dagar senare i något utvidgad form under titeln ”Några ord om samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel med särskilt avseende på dryckenskapen”. Wicksell såg överbefolkning som grundproblemet och läkarkårens spridning av kunskap om preventiva metoder som lösningen.

Detta hade vållat våldsam uppståndelse, inte bara i tidningarna. Uppsala läkarförening accepterade sexuell återhållsamhet som metod men protesterade mot användningen av sådana medel som ”öppna portarna för en last, om vilkens vederstyggliga förirringar medicinens historia lämnar upplysningar” (citerat av Gårdlund s. 63). Universitetets mindre konsistorium gav Wicksell en varning. En rad protestskrifter publicerades, men också några som stödde Wicksell.²

¹ Publicerat i *Gudmundsgillet's Årsbok 2020*.

² Till de senare kan man räkna ett publicerat ”Föredrag om de dåliga tiderna och deras orsaker” av Grännasonen och senare ballongfararen S.A. Andrée. Det inleds med en reverens för Wicksell: ”Filosofie Kandidaten Herr Knut Wicksell tillignas detta arbete såsom ett uttryck af min lifliga sympati och odelade aktning.” Slutorden i Andrées föredrag lyder i Wicksells anda: ”Man kan genom sådana medel [välgörenhet] väl lindra men icke bota, ty denna sjukdom [fattigdom], liksom alla andra, bör läkas på det sätt, att man *understödjer naturen*, hvilket i detta fall vill säga detsamma som att *minska folkökningen*” (s. 43). Andrée hade

Med denna uppståndelse i bakgrunden är det kanske inte så förvånande att borgmästare Palmgren ville hindra Wicksell att hålla föredrag om folkökningen och sedligheten. De olika turerna är intressanta för de visar hur radikalt moralsynen och argumentationen förändrats under några få generationer.

Att föredraget förbjöds i Jönköping (och även Linköping) såg Wicksell som en "synnerlig anledning till dess utgivande på trycket". Han förklarar i förordet också att föredraget var "ett försök till en populärt hållen sammanfattning av ny-malthusianismens grundsatser". (Thomas Robert Malthus (1766-1834) var en engelsk ekonom som förfäktade tesen att befolkningen tenderade att växa snabbare än näringsmedlen. Men detta var på sikt inte möjligt och resultatet skulle bli nöd och laster. Nymalthusianismen såg en lösning i preventivmedel.)

När man med dagens ögon läser Wicksells tänkta Jönköpingsföredrag är det svårt att förstå borgmästarens upprördhet, men han hade naturligtvis inte läst föredraget i förväg. Större delen är en beskrivning av den ekonomiska och demografiska utvecklingen. 1800-talets stora mekaniska och kemisk-tekniska upptäckter ihop med "nedbrytandet av de hindrande skrankor, som förut kringgärdat industri och handel" hade fått näringslivet att blomstra. Men detta hade inte lett till allmän lycka och belåtenhet utan ständigt jäsande missnöje, och "dystra tecken antyda, att stora klasser av vår befolkning stå vid branten av ekonomisk undergång". Man ser också hur stora skaror "människor lämna våra kuster för att annorstädes uppsöka en bärgning, som fosterjorden tyckes neka dem".

Bakom detta låg en ökad genomsnittlig livslängd så att sedan början av 1800-talet "årliga dödligheten avtagit från 27 promille till 18" promille av befolkningen, medan "en mycket obetydlig förminskning ägt rum" i fruktsamheten. Detta hade gett ett årligt födelseöverskott på drygt 50000 individer, vilket Wicksell betraktade som ohållbart. "Ett nedsättande av den nuvarande fruktsamheten med fullt en tredjedel är det minsta, som erfordras för att någorlunda återställa jämvikten mellan födelser och dödsfall, det element, varpå till sist all annan social jämvikt ytterst hänger; det minsta, som måste göras, om vi med någorlunda trygghet skola kunna gå vårt lands ekonomiska framtid till mötes".

10 april 1880 skrivit till Wicksell och berättat att han under vintern utarbetat detta föredrag, och ett par veckor senare skrev han att han på hemorten börjat verka i nymalthusianismens anda och fått hjälp av sin syster, som själv hade fem barn: "Vi började gemensamt bearbeta släkt och vänner; inom några veckor letade sig hemligheten om de preventiva medlens beskaffenhet väg från den ena frun till den andra, och samtidigt disputerade jag omkull männen, så att vi ha här numera en liten wicksellsk koloni av tio à tjugo gifta par förutom flera ungherrar" (citerat av Gårdlund s. 67).

Kunde inte utvandring få fortsätta att vara en säkerhetsventil som löser frågan? Detta betraktar Wicksell som "i ekonomiskt avseende nästan det sämsta tänkbara medel ... och det är ett stort bevis på människors blindhet, att medan en nedsättning av några procent i priset på slaktboskap eller andra varor, som vi ha att avyttra till utlandet, ger upphov till en ändlös klagan, så betraktar man med likgiltiga blickar det uppfödande av 'människoboskap till gratisexport', som ju, ekonomiskt taget utgör emigrationens rätta karaktär". För övrigt skulle snart "den jordbrukande befolkningen i Förenta Staterna vara fulltalig" och utvandring dit inte längre en lösning.

Hur den nödvändiga begränsningen av fruktsamheten skulle gå till står det inte mycket om i det förbjudna Jönköpingsföredraget. Wicksell tycks inte vilja provocera mer än nödvändigt. Men han fastslår att för att en förändring skulle bli verklighet måste "läkarnas vetenskap komma oss till hjälp", och han hänvisar till en skrift med titeln *Försigtighetsmått i äktenskapet: en framställning af de s.k. preventiva medlen af en läkare* och med förord av Wicksell. Den anonyme läkaren och författaren var Wicksells vän Hjalmar Öhrvall.

Skriftväxlingen inför justitieombudsmannen

Borgmästare Palmgrens föredragsförbud fick Wicksell att anmäla honom till justitieombudsmannen "till den åtgärd från Eder sida, vartill Ni kan finna anledning". (Wicksells och Palmgrens inlagor till justitieombudsmannen är publicerade i ett bihang till föredraget.) Wicksell stöder sig "i tillämpliga delar" på den anmälan han samma dag gör mot magistraten i Linköping. I centrum står 13 § i ordningsstadgan för rikets städer, där det bland annat står: "Där sig visar, att tillställning, som här ovan omförmäles, åsyftar eller innebär något, som strider mot sedlighet eller allmän lag eller föranleder till svårare oordning, äger polismyndigheten att dess förnyande förbjuda."

Wicksell menar att det är orimligt att åberopa denna paragraf, ty som den "hittills veterligen blivit tillämpad, hava under de citerade orden allenast inbegripits sådana uttalanden, som äro i lag straffbara, ävensom, i fråga om vissa slag av 'tillställningar', sådan likaledes i lag straffbar 'gärning, som sårar tukt och sedlighet'". Det hade aldrig varit meningen att "yttrandefriheten, detta samhällenas bästa värn", skulle inskränkas så som nu skett. Polismyndigheten i städerna hade redan en svår uppgift; "att därjämte upphöja den till enväldig censor i fråga om offentligt uttalade åsikter i etiska spörsmål lär näppeligen hava varit avsikten med den i fråga varande § i ordningsstadgan för rikets städer". För övrigt var ju hans föredrag "av väsentligen statistiskt-ekonomiskt innehåll".

Borgmästare Palmgren fick tillfälle att lämna en förklaring till Wicksells anmälan. Han förklarar för JO att han genom referat i tidningar från andra städer där Wicksell föreläst, och även genom hans skrifter, fått kännedom om hans åsikter "och icke kunde finna annat än att dessa föredrag, även om de i sin yttre form voro hyfsade, stredo mot sedlighet och för övrigt mot allt vad anständighet heter" och därför måste förbjudas. Vid ett besök hos borgmästaren dagen efter den planerade föredragsdagen hade Wicksell tryckt på att det i ordningsstadgan talas om att ett föredrags "*förnyande*" kan förbjudas om det varit osedligt. Han skulle därför rätteligen först få hålla föredraget innan borgmästaren eventuellt kunde vidta någon åtgärd.

Detta resonemang godtar inte borgmästare Palmgren. Det vore "en tolkning, som naturligtvis är mycket lämplig och passande för en person, vilken efter att hava instuderat ett föredrag av minst sagt tvetydigt innehåll sedermera gör till sin födkrok att resa från stad till stad för att endast en gång å varje ställe kungöra uselheten". Under andra förhållanden hade han naturligtvis inte förbjudit föredraget, "men då Herr Wicksell offentligen gjort sig till fanbärare för åsikter, vilka stå i uppenbar strid med vad moral och kristendom bjuder, samt helt enkelt visat sig vara en apostel i den ambulatoriska kärlekens tjänst, var det min oavvisliga plikt att freda samhället mot Herr Wicksells uppträdande och dess med all säkerhet fördärliga inflytande å bland andre stadens manliga ungdom, vilken då den vid tiden för den beramade föreläsningen hade slutat skolan och avvaktade sin examen, utan tvivel av nyfikenhet gått för att höra vad Herr Wicksell haft att förkunna".

Palmgren ifrågasätter att Wicksells planerade framträdande ens kan hänföras till sådant föredrag som enligt ordningsstadgan bara kräver en anmälan till polismyndigheten. Kanske det snarare faller under det lagrum som talar om "lekstuga, lindansning, djurföreläsning eller andra med dessa jämförliga tillställningar". I så fall skulle det otvetydigt kräva polismyndighetens uttryckliga tillstånd i förväg.

Det sista inlägget till justitieombudsmannen, daterat den 3 oktober 1887, var Wicksells "Påminnelser" till Palmgrens förklaring. Det innehåller i sak inte så mycket nytt men visar att Wicksell var upprörd över borgmästarens inläga. Förvåning var ett för svagt ord för att beteckna det intryck som gavs av "det opus, som Borgmästaren i Jönköping funnit med sin ämbetsställning förenligt att till Eder insända såsom förklaring och försvar för sin åtgärd att förbjuda mig hålla ett föredrag". Borgmästaren tycktes inte kunna fatta att en "verksamare kritik över offentliga uttalanden kunde finnas än den av polisåtgärder". Det stred också mot andan i lagstiftningen att ordningsmyndigheterna skulle "få uppsvinga sig till enväldiga censorer över offentliga uttalanden i etiska spörsmål".

Oavsett detta, om en polismyndighet skulle ingripa så som hade skett så måste den ha någon faktisk grund. Borgmästaren hänvisar till referat i tidningarna *"men han anför, väl till märkandes, icke ett enda sådant referat"*. Han har inget stöd för sitt påstående att *"mina föredrag 'stred mot sedlighet och för övrigt mot allt vad anständighet heter"*, inte heller att Wicksells åsikter skulle *"stå i uppenbar strid med vad moral (och kristendom) bjuder"*. Wicksell menar att borgmästarens påståenden är *"lika stridande mot sanningen, som hela innehållet i hans, av grova och ohemula tillmälen mot mig personligen späckade uppsats står i strid med den bland vettigt folk övliga umgängestonen ävensom med den aktning han vore skyldig att visa det ämbete han bekläder och det samhälle, som hedrat honom därmed"*.

Borgmästarens faderliga omtanke om moralen hos ungdomen i Jönköping skulle vara hedrande om han utövade den inom lagens gränser. *"Herr Borgmästaren synes emellertid leva under den föreställningen, att ett slags patriarkalisk, till alla individer och förhållanden inom samhället sig sträckande, endast av hans eget godtycke reglerad myndighet vore åt honom i och med hans ämbete överlämnad"*.

Borgmästarens ironiska antydning att Wicksells föredrag skulle kunna hänföras till tillställningar av typen *"lekstuga, lindansning djurföreläsning"* och liknande, där polisens myndighet är nästan oinskränkt, upprör Wicksell. I lägre rangens skämttidningar skulle kanske någon sådan tarvlighet få passera, men *"inflätad i en ämbetsskrivelse, i tydlig avsikt att håna och skymfa en person, som söker upprättelse för vad han anser vara en honom tillfogad oförrätt och ett maktmissbruk, vittnar onekligen denna utgjutelse, liksom för övrigt hela skrivelsen, om en sinnelagets råhet, som ej riktigt vill stämma överens med det varma nit för religion och sedlighet, varav herr Borgmästaren berömmar sig"*.

Borgmästaren bötfälls

I JO:s ämbetsberättelse till 1889 års riksdag finner vi att JO fann sig *"icke tillfredsställd"* med borgmästare Palmgrens förklaring utan går på Wicksells linje. JO tar för det första fasta på att ordningsstadgan talar om att ett *förnyande* av ett föredrag kan förbjudas under vissa omständigheter, men här var det inte fråga om ett förnyande *"utan om ett första uppträdande, vartill endast erfordrats anmälan hos polismyndigheten, icke något dess tillstånd, och varav följaktligen polismyndigheten icke haft att på förhand ingå i prövning"*. Vidare hade *"borgmästaren endast på utlåtanden av pressen grundat förbudet mot klagandens ifrågavarande föredrag"*. Han hade inte, som han dunkelt antytt, grundat sitt förbud på samarbete mellan polismyndigheterna på olika orter angående föredragets sedliga halt.

Justitieombudsmannen ansåg därför att borgmästare Palmgren hade handlat lagstridigt och ”uppdrog därför åt advokatfiskalen att inför hovrätten tilltala borgmästaren för detta hans förfarande och därför å honom yrka ansvar efter lag och sakens beskaffenhet”. Göta hovrätt fastslog den 20 november 1888 att borgmästaren varken hade haft stöd av 13 § i ordningsstadgan för rikets städer eller av annan lag och ”dömde honom att för det felaktiga förfarande, vartill han sålunda gjort sig skyldig, böta trettio kronor”. Borgmästaren var inte nöjd och besvärade sig, men förgäves. Den 16 december 1889 kom slutavgörandet: ”Kong. Majt har i nåder låtit sig föredragas ovanberörda underdåniga besvär och finner ej skäl att i Hovrättens utslag göra ändring” (HD:s koncepter 1889).

Wilhelm Palmgren hade tillträtt sin befattning som borgmästare 1886, så detta var ett nederlag tidigt i hans borgmästarkarriär. Det ansågs tydligen inte som allvarligt för han var kvar som borgmästare ända till 1920.

Knut Wicksell studerade vid tiden för händelsen nationalekonomi. Han avancerade till professor i ämnet vid universitetet i Lund 1901 och blev med tiden en internationell berömdhet.³ Samtidigt fortsatte han som radikal samhällsdebattör som utmanade ”tronen, altaret, svärdet och penningpåsen”, som var titeln på ett av hans föredrag. Hans biograf Torsten Gårdlund finner nästan en ”personlighetsklyvning”. ”Han var en vild agitator samtidigt som en objektiv vetenskapsman, han var en hetsig polemiker men också fin och hänsynsfull mot alla i sin närhet, han stack och smädade religionen, medan han själv sjöng psalmer och gripet hyllade jubilerande domprostar, han uttalade sin beundran för de träigaste högermän, ehuru hans egen plats var på den yttersta vänsterflygeln.” Hans provocativa uppträdande ledde till att han som 58-årig professor hösten 1909 fick sitta två månader i Ystads centralfängelse. Han hade genom att driva med den bibliska berättelsen om hur jungfru Maria blev gravid med hjälp av den helige ande ”lastat och gäckat Guds heliga ord under sådana förhållanden att han därigenom åstadkommit allmän förargelse”.

Bo Sandelin

Källor

Andrée, A (1880), *Föredrag om de dåliga tiderna och deras orsaker*. Jönköping: C.J. Lundgrens enkas boktryckeri.

Gårdlund, Torsten (1990), *Knut Wicksell: rebell i det nya riket*. Ny, [rev.] uppl. Stockholm: SNS Förlag.

³ Encyclopaedia Britannica karakteriserar honom som ”Swedish economist, the foremost in his generation and internationally renowned for his pioneering work in monetary theory”.

Högsta domstolens koncepter 1889.

Justitieombudsmannens embetsberättelse till 1889 års riksdag.

Wicksell, Knut (1880), *Några ord om samhällsolyckornas viktigaste orsak och botemedel med särskildt afseende på dryckenskapen. Föredrag, hållet i Upsala d. 19. och d. 25. febr. 1880.* Upsala: På författarens förlag.

Wicksell, Knut (1887), *Om folkökningen i Sverige och de faror den medför för det allmänna väståndet och för sedligheten. Med ett bihang omfattande skriftvexlingen inför justitieombudsmannen med anledning af i Linköping och Jönköping utfärdade förbud mot detta föredrags hållande.* Stockholm: Kungsholms Bokhandel (i distribution).

Öhrvall, Hjalmar (1890), *Försiktighetsmått i äktenskapet: en framställning af de s.k. preventiva medlen af en läkare.* 5 uppl. Stockholm: Kungsholms bokhandel (i distribution).